

Шунингдек, ўзбек, қозоқ тилларидаги лаҳжа ва мақоллар, ҳикматли сўзлар билан боғлиқдир. Лекин шевалардаги фразеологизмлар ўтмиш тарихи, урф-улар ҳар бир шеванинг ўз хусусиятларини ўзида акс одатлар, фольклор материаллари, топишмоқлар, эттиради ва уларнинг материаллари ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларида фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида): Филол.фан.ном...дисс.автореф. –Тошкент: 2006.
2. Ashirboev S. O'zbek dialektologiyasi. - Toshkent: «Nodirabegim», 2021.
3. Болғанбаев А., Қалиев Ф. Ҳозирги қозоқ тилининг лексикологияси ва фразеологияси. – Алматы: 2003.
4. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. // В.В. Лексикология и лексикография: Избр. труды. -М.: 1986.
5. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда таракқиёти. –Самарқанд: 2013.
6. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. -Алматы:....., 1977.
7. Маматов А., Болтаева Б. Фразеологик бирликларнинг семантик-прагматик тадқиқи. Монография. –Т.: «Наврўз», 2019.
8. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари: Филол.фан.ном...дисс.автореф. –Т.: 2000.
9. Рахматуллаев Ш. Лексикология билан фразеология. //Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: 1992, 59-б.
10. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: «Фан», 1966.
11. Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. – Алматы: «Санат», 1996.
12. Туркистон аҳолиси тилининг хусусиятлари. фил.ном.канд... автореф.: 10.02.02. – Алматы: 2003. 26-б.
13. Хожиев А., Бегматов Е. Ҳозирги ўзбек тили ва уни ўрганишнинг актуал масалалари. Ўзбек адабиёти, 1992.

РЕЗЮМЕ. Фразеология туркий тиллар, шу жумладан, ўзбек ва қозоқ тилшунослигида адабий тил нуктаи назардан етарли даражада ўрганилган, лекин диалектал фразеология, айниқса, диалектал фразеологиянинг туркий тиллари шеваларида қўлланиши қиёсий планда ўрганилган эмас. Ушбу муаммо тақдим этилаётган мақолада ўзбек ва қозоқ тилларининг Юқори Чирчик туманидаги ўзбек ва қозоқ шеваларида қўлланиши мисолида ўрганиш тажриба қилинмоқда. Унда ўзбек ва қозоқ тиллари шеваларидаги фраземаларнинг ўрганилиши, диалектал фраземаларнинг таркиби, адабий тилдан фарқ қиладиган хусусиятлари, уларда сўз танлаш масаласи ёритилган.

РЕЗЮМЕ. Фразеология достаточно изучена в языкознании тюркских языков, в том числе узбекского и казахского, с точки зрения литературного языка, но диалектная фразеология, особенно употребление диалектной фразеологии в диалектах тюркских языков, сравнительно не исследована. В представленной статье эта проблема исследуется на примере использования узбекского и казахского языков и говорах Верхнечирчикского района. Она охватывает изучение фразеологизмов в узбекском и казахском диалектах, состав диалектных фразеологизмов, их особенности, отличные от литературного языка, и вопрос выбора слов в них.

SUMMARY. Phraseology has been sufficiently studied in the linguistics of Turkic languages, including Uzbek and Kazakh, from the point of view of literary language, but dialectal phraseology, especially the use of dialectal phraseology in of Turkic dialects, has not been comparatively studied. In the presented article, this problem is studied on the example of the use of the Uzbek and Kazakh languages and dialects of the Upper Chirchik district. It covers the study of phrases in the Uzbek and Kazakh dialects, the composition of dialectal idioms, their features that differ from the literary language, and the issue of word choice in them.

ТИЛЕЎБЕРГЕН ЖУМАМУРАТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФОНЕТИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚУБЫЛЫСЛАР

И.Е.Сейтназарова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлик университети

Таянч сўзлар: поэтик фонетика, позициявий товушлар ўзгариши, эмоционал-экспрессив маъно, аллитерация, ассонанс.

Ключевые слова: поэтическая фонетика, изменение позиции звуков, эстетический вкус, эмоционально - экспрессивный смысл, аллитерация, ассонанс.

Key words: poetic phonetics, change in the position of sounds, emotional -expressive meaning, alliteration, assonance.

Тилдин материаллык тәрепин сеслер курайды екен, тилдеги сөзлер, сөз дизбеклери, гәплер хәм сеслер арқалы пайда болады. Сөйләүдеги сеслик кураллар айырым жағдайларда стильлик хызметлерди де атқарады. Әдетте, көркем шығармаларда, әсиресе, лирикалық шығармаларда сеслер, сеслердеги пәт, интонация – сөйләүдеги тәсиршенликти асырыўшы кураллар есапланады. Илимпазлар «сөздин экспрессивлик, тәсирлилик дәрежеси менен оның сеслик формасын аңлататуғын фонетикалық мәни ортасында тиккелей байланыс болатуғынын» көрсетип өтеди [1:4].

«Сөйләў сеслериндеги эмоционаллық, тәсиршенлик, еситиўдеги жағымлылық, баянлаўдағы көтеринкилик, олардың көркемчилиги, эстетикалық роли – фонетикалық стилистиканың үйренетуғын объекти есапланады» [2].

Рус тил билиминде Л.В.Щерба, Р.И.Аванесов, М.В.Панов, Л.Р.Зиндер хәм т.б алымлардың мийнетлеринде фоностистикаға байланыслы бир қанша илимий пикирлер берилген [3]. Қарақалпақ тил билиминде бул бойынша арнаўлы түрде изертлеўлер аз. Тек филология илимлериниң докторы Ш.Абдиназимовтың «Лингвопоэтика», Б.Юсупованың «Фоностистика». (Ш.Сейтовтың «Халқабад» романы тили фразеологиясының фоностиликалық анализи) мийнетлерин көрсетиў мүмкин [4]. Әдебиятшы илимпазлардан Қ.Жәрімбетов, Қ.Оразымбетов, Б.Генжемуратов, А.Досымбетовалардың мийнетлеринде аллитерация, ассонанс, диссонанс кубылыслары

әдебият теориясына байланыслы басқа да мәселелер менен бирге сөз етилгеу [5:188].

Фоностистикалық кураллар аўызеки сөйләўде толығырақ көринеди. Бирақ, сондай болса да, Т.Жумамуратов шығармаларында фонетикалық кураллардың стильлик хызмет атқарып, лингвопоэтикалық жақтан тексттиң тәсиршенлигин арттырыўы өзине тән усыллар арқалы берилген.

Фонетика тараўы тилди системалы хәм структуралық бағдарда үйренеди. Поэтикалық тилдеги ең майда элемент – сес қосық қурылысындағы ырғақ, сеслик тәкирар, сеслик үнлесликти пайда етиў арқалы қосықтың қонымлылығын пайда етеди. Сеслерди арнаўлы түрде таңлап алыў хәм тәртиплестиріў арқалы уйқасымлы қосық қәлиплеседи. Көркем текстте олар қатар, шөлкемлескен характерде қолланыўы, арнаўлы түрде таңлап алыныўы хәм сеслердиң жайласыўы менен өзгешеликке ийе болады. Бирақ бундай өзгешелик тек формалық жақтан болып қалмастан, поэтикалық тилде хәм оның тийкарында шөлкемлескен көркем тексттиң курамалы идеялық-тематикалық, композициялық, поэтикалық- семантикалық қурылысында да әхмийетли орын ийелейди. Бундай жағдайда фонетикалық факторлар экспрессивлик, эстетикалық, семантикалық мәниге ийе болып, поэтикалық мазмунды ашып беріўдин бир түри сыпатында хызмет атқарады [6:23].

Көркем тексттиң қурылысындағы фонетикалық факторларға, басқаша айтқанда, тексттиң сеслик жақтан шөлкемлестиріліўин сестин мәнилик хәм фонетика-семантикалық байланысларын сәўлендириліўи

түрлеріне – аллитерация хәм ассонанс киреди. Сондай-ақ, паронимия да сеслик дүзиліске байланысly пайда болатуғын кубылыс есапланады.

Аллитерация, ассонанс. Биргелкили даўыссыз сеслердиң қайталаныўы аллитерация кубылысы болып, бунда сеслик тәкирарлар вертикаль хәм горизонталь түрде қолланылып, фонетика-семантикалық байланыслардың пайда болыўында әхмийетли мәниге ийе болады [7].

Т.Жумамуратов шығармаларында төмендеги даўыссыз сеслердиң тәкирары ушырасады:

1) «Б» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Билгенлер де, билмеслер де гәп табар,
Билимпаздың бир кәтеси билинсе. [9:26]
Биреў айтар: – Бүгин қызық көрдим, – деп,
Биреў айтар: – Балықты көп бердим, – деп. [9:75]

2) «Ж» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Ядымда тур, мен баяғы жетиммен,
Жетимлерден талай жайсаң жетилген. [10:84]
Балалықты ғаррылықтан жек көрдим,
Жек көрмедим, уўайымын жеп көрдим.
Жүз жастағы ғаррылықтың қайғысын,
Бес жастағы балалықта өткердим. [10:84]
Жылан да жылжып киралмас,
Жаздың жақсы күнинде,
Жарғанат ушып жүралмас [9: 121]

3) «К» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Қуўдың көрки – көк шалғынлы көл менен,
Елдің көрки адам менен ел менен
Еле талай қарызым көп бермеген... [10: 84]
Егиз туўған қуўаныш хәм қапалық,
Күн артынан күнлер келер тақалып,
Күнлер өтти, көрген түстей белгисиз,
Күнлер өтти қайтып оны көргисиз [10:84]

4) «Қ» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Қайғы оты туншықтырды анамды,
Қара үйди қаплады тас қараңғы.
Булағайлы қарлы боран түнлерде,
Зарланады суў қорғағай деп баламды. [10:82]
Қыяллардан қыял туўар шақалап,
Ели-журтым хызметимди бақалап,
Қуўатыма қуўат қосып келмекте,
Қаршығадай гүрилдескен шапалақ. [9:134]

5) «М» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Минези шеп бар екен деп,
Мың тоқсан бир семьяға.
Жаманынан жақсысы көп,
Мәлел тийер жақсыға да. [10:58]
Мүмкин бир нәрсени күткен,
Мәгар исти алмасаққа [10:89]

6) «С» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Сырттан қатты ура-ура,
Сындырды сол терезени. [10:78]
Сағыныштың жалынына жанса да,
Сыр сандықта сақлады қыз бар уўын. [10:38]

7) «Т» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Таў баўырында жайсаң жыра,
Тармақ-тармақ қуўыслары.
Тарқалып қараңғы думан,
Төбемізге түсти жақты [10:73]
Тарийхы – теңиз Жайхунның Сырдың,
Туран деп бурын атапты атын,
Түркестан екен бул ата журтым,
Жутыпты сансыз өмирдің татын. [10:136]

8) «Ш» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Мийўе берди шабытымның жемиси,
Нағыз шыңға шыққан гезим ең усы [11:134]
Ал шалынды! Шапшып қаны атылды,
Патша шоршып, күшин жыйнап ақырғы. [10:15]

9) «Х», «Х» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Хадал адам болсын сениң шын достың,
Халық массасы пикириңе үн қоссын.

Халтуршиктің хийлелерин талқанла,
Иси менен көринбесе гүм болсын. [12:14]

Т.Жумамуратов шығармаларында аллитерация төмендегіше формаларда берилген:

1) Бирдей сеслердің қосық қатарларының дәслепки үш қатарының басында қайталаныўы:

Бир хәриптен барып-барып,
Бир роман куралар,
Бир гербиштен жалғанысып,
Питер бийик биналар. [13:15]

2) Биргелкили бірдей даўыссызлардың қосық қатарларының дәслепки еки қатарында қайталаныўы:

Жетим қалды жалғыз қызы,
Жаңа жеткен бес жасына,
Еңиреген соң жалғыз өзи,
Семен алған өз қасына [10:63]

3) Бирдей сеслердің қосық қатарларының кейинги еки қатарында қайталаныўы:

Өткенликтен қызға қайғы-салмағы,
Радиоға да ол нәзер салмады.
Бир ўақытта шалып кетти қулағын,
Бир әжайып қуўаныштың салмағы. [10:31]

4) Биргелкили бірдей сеслердің қосық қатарларының кейинги үш қатарында қайталаныўы:

Сезбеди душпан екен деп,
Қарайды қайта еркелеп.
Қыялы бузық сұм қасқыр,
Қарсы жүрди ентелеп. [14:5]

5) Бирдей даўыссызлардың қосық қатарларының барлық қатарында қайталаныўы:

Тутасып жерлер шәхәрлер менен мунардан,
«Топпақтан минген мышықлар шығып Бухардан,
Толысқан шақта, аждарха жутып ақырып,
Талай бир сапар ўайранын халықтың шығарған [10:228]

6) Қосық қатарларының дәслепки еки қатарында бірдей даўыссызлар хәм соңғы еки қатарында да бірдей даўыссызлардың қайталаныўы:

Жан Москва! Сайран етип мен Сизде,
Жүргенимди умытпаспан хеш гезде.
Хәр музейиң үлкен тарийх арнасы,
Хәр бир көшең бир әжайып көргизбе. [13:9]

7) Қосық қатарларының 1-3-4-қатарларында бірдей даўыссызлардың қайталаныўы:

Қурал етип қурықты,
Суўға қулаш урыпты,
Қурықты белден илдирип,
Қырға қарай бурыпты. [10:34]

8) Қосық қатарларының 1-2-4-қатарларында бірдей даўыссызлардың қайталаныўы:

Сонлықтан қыз қуўанды алақайлап,
Соңынан былай деди бир ис ойлап:
- Қәйтеди Сизди утқан киси менен
Сынассам бир сапарға өзим ойнап? [10:146]

Аллитерация сөйлеудің экспрессивлиги, эмоциональлығы хәм эстетикалық тәсіршендігін күшейтіуши курал болып хызмет етеди.

Кәўип қазаны қайнап-қайнап,
Кекли қыял бийлеп кетер.
Қырағы көз оттай жайнап,
Жигер артар оннан бетер. [10:43]

Бул қатарларда биргелкили «к», «к» сеслериниң жийи қолланылып, горизонталь үнлесиўи ушырасады.

Бул мысаллар сеслик символизмди өзінде сәулендирип келген. Қатар келген сөзлердің басында тәкирарланып келген сеслер жаңа мәнини пайда етпейди, олар тексттің мазмунлық хәм фонетикалық тәсірлериниң өз ара тәсири тийкарында акустикалық жақтан тәсіршендікті күшейтип келген.

Дизбеклесип келген сөзлердің басында бірдей ямаса уксас даўысly сеслерди көркемлик, стильлик

мақсетте тәкирарлап қолланыў усылы ассонанс термин арқалы аңлатылады. Б.Юсупованың илмий мийнетинде төмендеги пикирди ушыратамыз: «Қарақалпақ тилинің лингвистикалық сөзликлеринде «Ассонанс – турақлы сөз дизбеклеринде гезлесетуғын даўыссылардың үнлеслиги», рус тил билиминдеги сөзликлерде «Ассонанс – тексттің экспрессивлигин арттырыў ушын бирдей даўыссы сеслерди қатар фраза, строфада тәкирарлаў» деп анықлама берилген [8:27-28].

Т.Жумамуратов қосық қатарларында қарақалпақ тилинің сеслик курамында көркемлик, күшли экспрессияны, пайда етиў мақсетинде бирдей ямаса бир-бирине айтылыўы, еситилиўи уксас болған даўыссы сеслердің қатар келген сөзлердің басында тәкирарланып қолланылыўы – ассонанс қубылысын көркемлеў куралы сыпатында шебер пайдаланған. Оның төмендеги формаларын көриўге болады:

1) «А» сесиниң қайталаныўы:

Алып Иван түсти жолға,
Ал, Аяп дем алып жатты,
Аздан кейин жүркем бул да. [10:50]
Алымларды алдыртыпты алыстан,
Араб, парсы, қытай, юнон, орыстан. [10:133]

2) «Е» сесиниң қайталаныўы;

Еринлери кемсең-кемсең,
Еңирегенде жас баладай,
Егленип кеп залым Хусен,
Күлди ғарқылдап ғарғадай [10:107]

3) «О» сесиниң қайталаныўы:

Он бес жигит, он бес қыз,
Отырыспа қурыпты.
Олар бәри жараксыз,
Бара салдық қурықты. [10:220]

4) «Ү» сесиниң қайталаныўы:

Үш жигирма бес жасты өткерип бастан,

Үш жүз жыллық тарийх көрген бүлбүлим [15:98]

5) «И» сесиниң қайталаныўы;

Ийеледің неше түрлі саласын,
Илимди бир дәрәя десек мысалы,
Дүркин-дүркин қарақалпақ баласын,
Шарықлаттың ашып илим қушағын [15:104]

6) «Ө» сесиниң қайталаныўы:

Өскен еди бир гөззал болып,
Өткирлиги таўдың тасындай. [15:107]

7) «Е» хәм «Ө» сеслериниң қайталаныўы:

Ермен десең душпанға,
Еки көзди жумбағыл.
Өтип кеткен ис ушын,
Өкинип бала турмағыл [15:147]

Ассонанс қубылысы арқалы шайыр пикирди көркемлеп жеткеріўге урынғанын, сөзлердің тәсир етиўшилигин күшейткенін көреміз.

Солай етип биз, ҳәзирги қарақалпақ поэзиясының ең ири тулғаларының бири, Т.Жумамуратовтың шығармаларының тилин фонетика-семантикалық, стилистикалық аспектте лингвопоэтикалық жақтан үйреніў барысында төмендегидей жуўмақларға келдик:

- Шайыр өзиниң қосықларында тек сөз таңлаўға үлкен итибар берип қоймастан, хәр бир сести шебер қолланыў арқалы қосықтың идеялық-көркемлик дәрежесиниң артыўына хәм эстетикалық гөззаллық пайда етиўге, қосықтың эмоциональ-экспрессивлик тәсирлигиниң артыўына ерискен.

- Шайыр биргелкили даўыссыз сеслердің қайталаныўы – аллитерация, қатар келген сөзлердің басында бирдей ямаса уксас даўыссы сеслердің қолланыўы – ассонанс қубылыстарын вертикаль хәм горизонталь түрде қолланыў арқалы фонетика-семантикалық байланыслардың пайда болыўына ерискен.

Әдебиятлар

1. Ваулина И.А. Фоносемантическая экспрессивность русского слова: лингвистический и психо-лингвистический аспекти: Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Екатеринбург: 2017.
2. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1985.
3. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957; Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. – М.: Просвещение, 1984; Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: «Высшая школа», 1979; Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. – М.: «Высшая школа», 1979.
4. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Ташкент: 2020. ; Юсупова Б. Фоностилистика. – Тошкент: 2021.
5. Жәрімбетов Қ. XIX әсир Қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: «Билим», 2004; Әдебияттаныўдан сабақлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2012; Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. I, II том. – Нөкис: «Билим», 2018; Генжумаратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. – Нөкис: «Билим», 1997.; Dosimbetova A. Adebeyatta kirkemlew qurallari. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2017.
6. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Ташкент: «Yoshlar nashriyot uy», 2020.
7. Насыров Д., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. – Нөкис: 1979.
8. Юсупова Б. Фоностилистика. – Ташкент: 2021.
9. Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.
10. Жумамуратов Т. Шығармалар жыйнағының 3 томлығы. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1978.
11. Жумамуратов Т. Дослық хәққында қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
12. Жумамуратов Т. Мениң заманласларым. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1962.
13. Жумамуратов Т. Жүрек мухаббаты. – Нөкис: 1956
14. Жумамуратов Т. Шайыр мийрасы. – Нөкис: 2015.
15. Жумамуратов Т. Толқында. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1970.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ҳозирги қарақалпақ поэзиясиниң йирик вакилларида бири Т. Жумамуратов асарлари тилининг фонетик поэтикаси лингвопоэтик аспектда ўрганилған. Шоирнинг шеър яратишда хәр бир товушни қўллаш махорати, жарангсиз товушларнинг такрори-аллитерация, кетма кет келған сўзларнинг бошида бир ёки ўхшаш жарангли товушларнинг вертикаль ва горизонталь тарзда қўлланиши орқали фонетик-семантик муносабатларнинг пайдо бўлиш масалалари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В статье изучена фонетическая поэтика языка произведений одного из самых крупных представителей каракалпакской поэзии Тлеубергена Жумамуратова в лингвопоэтическом аспекте. Статья широко раскрывает мастерство поэта в использовании каждого звука, повторение одинаковых согласных звуков- аллитерации, использование одинаковых или схожих гласных звуков в словах, идущих подряд, а также вопросы возникновения фонетико- семантических связей посредством использования явления ассонанса в горизонтальной и вертикальной форме.

SUMMARY. The article studies the phonetic poetics of the language of the works of one of the largest representatives of the Karakalpak poetry Tleubergen Zhumamuratov in the linguistic and poetic aspect. The article widely reveals the poet's mastery in the use of each sound, the repetition of the same consonant sounds-alliterations, the use of the same or similar vowels in consecutive words, as well as the issues of the emergence of phonetic-semantic connections through the use of the phenomenon of assonance in horizontal and vertical form.